

The Representation of Rostam's Helmet in the Golden Age of Persian Illumination (A Case Study of the Shahnameh of Tahmasp)

Vahideh Karimian

M.A Student in Art Studies, Faculty of Art, University of Neyshabur, Iran. Karimian.Vahideh2020@gmail.com

Farzaneh Farrokhfar

Associate Professor at Department of Art Studies, Faculty of Art, University of Neyshabur, Iran (corresponding author).
f.farrokhfar@modares.ac.ir

Received: 2024/09/14

Revised: 2024/11/13

Accepted: 2024/11/30

Published: 2025/01/09

Citation: Karimian, Vahideh; Farrokhfar, Farzaneh. (2025). "The Representation of Rostam's Helmet in the Golden Age of Persian Illumination (A Case Study of the Shahnameh of Tahmasp)." *Epic Knowledge and Wisdom*. 1(4). 103-124 10.22067/jmels.2025.93008.1046

Abstract

Rostam is the most important warrior and one of the most significant characters of epic literature in Ferdowsi's Shahnameh, a significant part of this epic includes descriptions of his appearance and stories, which have been the basis for Iranian illustrators to create many images. Shahnamehs of Baysangri, Tahmasabi and Davari, in addition to having many and significant paintings, are considered to be the most important works of painting schools, which belong to the periods of development, prosperity and decline of Iranian painting, respectively. Therefore, the study of these Shahnamehs has been considered in this research. Among the weapons, Rostam's helmet has the ability to be investigated more due to its diversity in content and image. The question is: what visual characteristics have the authors of Shahnameh Baysangri, Tahmasabi and Davari shown in the drawing of Rostam's helmet? The results of the research show that during the development period, attention to the literary text of the Shahnameh was considered by the artist; but from this time onward, under the influence of the artist's imagination, the decorative and representational aspects of Rostam's helmet have become stronger and less follow the narrative.

Key Words: Epic literature, illustration of the Shahnameh, Tahmaspi Shahnameh, Rostam's helmet.

 دسترسی آزاد فصلنامه ادبیات	دانش و خرد حماسی https://jmels.um.ac.ir	 مقاله پژوهشی
---	---	--

بازنمایی کلاهخود رستم در دوران شکوفایی کتاب‌آرایی ایران (مطالعه موردی: شاهنامه طهماسبی)

وحیده کریمیان

کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، ایران. Karimian.Vahideh2020@gmail.com

فرزانه فرخ‌فر

دانشیار گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول). f.farokhfhar@modarres.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۶/۲۴	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۸/۲۳	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۱۰	تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰
استناد: کریمیان، وحیده؛ فرخ‌فر، فرزانه. (۱۴۰۳). «بازنمایی کلاهخود رستم در دوران شکوفایی کتاب‌آرایی ایران (مطالعه موردی: شاهنامه طهماسبی)». دانش و خرد حماسی. ۱(۴): ۱۰۳-۱۲۴. 10.22067/jmels.2025.93008.1046			

چکیده

رستم از شاخص‌ترین شخصیت‌های ادبیات حماسی در زبان فارسی است که در شاهنامه فردوسی، از آن به عنوان چهره‌ای ملی و ابرپهلوان یاد شده است. بخش قابل توجهی از این حماسه در برگرفته توصیف‌های فردوسی از ظاهر، رفتار و روحیات رستم است و این توصیف‌ها دستمایه تصویرگران و نقاشان ایرانی برای خلق تصاویر بسیاری بوده است. شاهنامه طهماسبی به عنوان یکی از برجسته‌ترین نسخ مصور شاهنامه در عصر شکوفایی کتاب‌آرایی ایرانی، با داشتن نگاره‌های بسیار و شاخص که توسط نامدارترین هنرمندان مکتب تبریز صفوی تولید شده، شهرت جهانی دارد. از این رو، مطالعه این شاهنامه، مدنظر این پژوهش قرار گرفته است. در این شاهنامه در میان تنوعی از جنگ‌افزارهای رستم، کلاهخود به دلیل تعلق آن به یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های شاهنامه و تنوع در محتوا و تصویر، قابلیت بررسی بسیار دارد. مسئله این است: در ترسیم کلاهخود رستم، نگارگران نسخه شاهنامه طهماسبی چه ویژگی‌های بصری را به نمایش گذاشته‌اند؟ و تا چه میزان از متن ادبی شاهنامه تبعیت کرده‌اند؟ روش تحقیق توصیفی تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای - اسنادی است. نتایج پژوهش مبین این نکته هستند که نگارگران از فرمتی ثابت در ترسیم کلاهخود رستم استفاده کرده و توجه به متن ادبی شاهنامه جز در برخی موارد، مدنظر هنرمند نبوده است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات حماسی، شاهنامه‌نگاری، شاهنامه طهماسبی، کلاهخود رستم.

مقدمه

هر اثر فرهنگی هنری، جهانی را بر ما آشکار می‌کند که از آن طریق می‌توان به چگونگی زندگی و فرهنگ غالب افرادی که در زمان خلق اثر می‌زیسته‌اند پی برد. از آن جمله شاهنامه فردوسی است که به عنوان یک شاهکار ادبی مهم و یکی از گنجینه‌های زبانی، ادبی، تاریخی و فرهنگی ایرانیان در شکل‌گیری زبان و فرهنگ ایرانی نقشی عظیم داشته است. علاوه بر توجه ویژه بزرگان و نخبگان هر دوره تاریخی به نسخه‌برداری از این شاهکار ادبی، کتاب‌آرایی و تصویرسازی شخصیت‌های برجسته شاهنامه فردوسی، به ویژه رستم، مورد اقبال بسیار بوده است. در هر دوره و هر مکتب کتاب‌آرایی، نقش مایه و مشخصه‌های مختلفی در شمایل‌نگاری رستم مرسوم بوده که باعث تمایز آن از دیگر شخصیت‌های شاهنامه شده است. بیشترین طیف تغییرات در تصویرسازی این شخصیت در ببر بیان، کلاهخود و ریش دو شاخ او دیده می‌شود که در دوران اوج کتاب‌آرایی بیش از هر زمان دیگری به آن توجه شده است. شناسایی چگونگی بازنمایی کلاهخود رستم در دوران شکوفایی کتاب‌آرایی ایران با تمرکز بر شاخص‌ترین نسخه مصور شاهنامه این عصر یعنی شاهنامه طهماسبی، اساس مطالعات این مقاله را تشکیل می‌دهد. مسئله این است: چه ویژگی‌هایی در ترسیم کلاهخود رستم با استناد به شاهنامه طهماسبی در دوران شکوفایی کتاب‌آرایی ایران مشهود است؟ و ارتباط بین مضمون و تصویر کلاهخود رستم چگونه است؟ به نظر می‌رسد تصور نگارگران با تخیل فردوسی همسو نبوده و تفاوت‌هایی در مصورسازی کلاهخود رستم وجود داشته باشد. انجام این پژوهش علاوه بر اهمیت و ارزش‌های ادبی، تاریخی و نقاشی ایرانی، به دلیل فقدان مطالعات تخصصی در این حوزه ضرورت می‌یابد.

پیشینه تحقیق:

اکثر مطالعات انجام شده درباره جنگ‌افزارهای شاهنامه، بیشتر به معرفی و کاربرد آن‌ها و تطبیق ویژگی‌های تصویری آن در ادوار تاریخی مهم نقاشی ایرانی و همگامی آن با متن شاهنامه پرداخته‌اند. در حوزه تصویرسازی شاهنامه برخی منابع حائز اهمیت هستند که از آن جمله می‌توان به مقاله «توصیف و بررسی پوشاک رستم در شاهنامه دستنویس ۹۵۳ ه.ق پاریس» (زمانی و فرخ‌فر، ۱۳۹۹) اشاره کرد که در بخشی از آن به تحلیل جنگ‌افزارهای رستم پرداخته شده است. در بخشی از مقاله «بررسی تطبیقی پوشاک رزم بر اساس مطالعه نگاره‌های نسخ خطی در مکاتب هرات و تبریز» (زارعی و دولتی، ۱۳۹۶) به شیوه ترسیم کلاهخود اشاراتی شده، لیکن پاسخی به مسئله تحقیق حاضر ارائه نمی‌دهد. در مقاله «مطالعه تطبیقی شکل انسان در نگارگری مکتب هرات و نقاشی قاجار»، نحوه اجرای نقش انسان و از جمله رستم معرفی شده، اما به جنگ‌افزارهای رستم اشارتی نشده است (ناغانی ابراهیمی، ۱۳۸۸). پژوهش «آیین‌ها و

ابزارهای جنگ در شاهنامه» به طور کامل به مسائل جنگ و ابزارآلات جنگی، فنون و آیین‌های رزم در شاهنامه و همچنین کاربرد یا عدم کاربرد آن‌ها را در جنگ‌های امروزی پرداخته است (حسین‌زاده بندقی‌ری، ۱۳۸۹). مقاله «بررسی نگاره‌های رستم از دوره ایلخانی تا کنون» به شیوه تصویری رستم در ادوار مختلف پرداخته و به این نتیجه دست یافته که هر دوره، تصویری متناسب با زمانه خود از شمایل رستم خلق نموده‌اند که بیشتر این تصاویر منطبق بر متن شاهنامه نیستند (شریفی حشمت‌آباد، ۱۳۹۴). همچنین در پژوهشی با عنوان «نمادشناسی مغفر دیوسر و دو شاخ رستم» به سیر تاریخی دو شاخ بودن کلاهخود رستم که مغفر نماد قدرت و اقتدار او بود پرداخته شده و دیوسر بودن آن را با کلاه‌های توتمیک در ارتباط دانسته است (ماه‌وان، ۱۳۹۶). از آنجایی که تا کنون در مورد کلاهخود رستم و تغییر شکل آن در گذر زمان، پژوهش مستقلی انجام نشده، این پژوهش بر آن است تا به صورت کامل و مستقل، کلاهخود رستم را بررسی کند.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با شیوه گردآوری منابع کتابخانه‌ای و اسنادی انجام پذیرفته است که شامل شرح مختصری از مکتب نگارگری صفوی و شاهنامه مورد مطالعه است. پس از آن ویژگی‌های محتوایی کلاهخود رستم توصیف شده و ویژگی‌های تصویری آن در منتخبی از نگاره‌های شاهنامه طهماسبی موجود در موزه متروپولیتن^۱ (URL 1) و ایران که توسط نگارندگان به دست آمده، بررسی می‌شود.

۱. شاهنامه‌نگاری

منظور از شاهنامه‌نگاری، تصویرسازی متن ادبی شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی است. در شاهنامه فردوسی، وسیع‌ترین صورت خیال، اغراق شاعرانه است. اغراق شاعرانه از ویژگی‌های شعر حماسی است و باعث می‌شود حماسه از سطح طبیعی و معمول فراتر رود. فردوسی از این ویژگی به خوبی بهره برده و بدین لحاظ اثر خود را تعالی بخشیده است. در اغراق‌های او قبل از هر چیز مسئله تخیل را به قوی‌ترین وجه می‌توان مشاهده کرد و از این روی جنبه هنری آن امری محسوس است (پاکباز، ۱۳۸۲: ۶۸)، اما آنچه در ارتباط با تصویرسازی شاهنامه مهم می‌نماید، میزان محبوبیت و تأثیرگذاری این اثر گران‌قدر بر مخاطب است که باعث شده شاهنامه در سطحی وسیع و با کیفیتی بسیار بالا در ادوار تاریخی مختلف و اغلب تحت حمایت دربار تصویرسازی شود و آثار ارزشمندی کتابت و مصورسازی شوند. در این تحقیق، از میان شاهنامه‌های مصور متعدد، شاهنامه طهماسبی به عنوان نماینده دوران شکوفایی جهت بررسی حائز اهمیت بسیار است.

مکتب کتاب آرای تبریز صفوی - شاهنامه طهماسبی

شاه طهماسب اول در اوایل سلطنت خود هنرمندان بسیاری از مکتب هرات و ترکمان را در پروژه‌های شکوهمند کتاب‌آرایی به کار گرفت. بدین ترتیب می‌توان عنوان کرد که مکتب نگارگری تبریز دوره صفوی، با بهره‌گیری از سه سنت هنری یعنی مکتب هرات تیموری، مکتب شیراز ترکمانان و مکتب تبریز ترکمانان شکل گرفت و به اوج کمال خود رسید (آژند، ۱۳۸۹: ۵۱۱) و (آژند، ۱۳۸۴). شاهنامه طهماسبی دارای ۱۲۰۰ صفحه و ۲۵۸ نگاره از ارزشمندترین شاهنامه‌های خطی به شمار می‌رود که یکی از زیباترین آلبوم‌های تصویری جهان را در خود جای داده است. نگاره‌های این نسخه خطی به دلیل دارا بودن برترین ویژگی‌های زیبایی‌شناسی، معنایی و فنی خود در میان سایر آثار تاریخ نگارگری ایران، بی‌نظیر و در اوج زیبایی و درخشندگی هستند. پیشرفت سریع و تحول نگارگری ایران در سده‌های ۹ و ۱۰ ق. در نگاره‌های شاهنامه طهماسبی کاملاً متجلی شد، اما زمان آغاز و پایان تدوین این کتاب روشن نیست (احمدی‌نیا، ۱۳۹۳: ۳۷) و (رجبی و همکاران، ۱۳۹۲). تعداد ۷۸ صفحه از این شاهنامه در موزه «متروپولیتن»^۲ (URL 1) و تحقیقات ولش^۳ (Welch, 1972) موجود است و ۱۱۸ مجلس در سال ۱۳۷۲ ه. ش. به ایران بازگردانده شده است (URL 2 & 3). یک برگ در اختیار موزه بریتانیا^۴ (URL 4)، ۱۰ برگ در اختیار موزه آفاخان^۵ (URL 5) و ۳ برگ در موزه هنرهای دوحه^۶ (URL 6) قرار دارد. الباقی صفحات در تملک مجموعه‌داران خصوصی است.

۲. کلاهخود رستم

«رستم» نام‌آورترین پهلوان در شاهنامه فردوسی و به تبع آن، مهم‌ترین چهره اسطوره‌ای در ادبیات حماسی زبان فارسی است. وی در نگاره‌های شاهنامه به وسیله نقش‌مایه‌هایی مانند کلاهخود دوشاخ از سر دیو و ببر بیان از پهلوانان دیگر تمایز و تشخیص پیدا می‌کند. رزم‌جامه وی مصون از آب و آتش و نگهبان تنش بود و کلاهش معرف نوع شخصیت‌پردازی، شأن و رتبه وی است. شیوه بازنمایی کلاهخود رستم، در همه نسخه و نگاره‌ها، از یک الگوی تصویری ثابت تبعیت نمی‌کند. کلاهخود رستم در همه‌جا، کاسه سر دیو سپید نیست، بلکه در برخی نگاره‌ها کلاهخودی از سر پلنگ است که با پلنگینه‌پوشی رستم تناسب دارد. شاخ نیز نشان دفع بلا و چشم‌زخم و دوری از شومی است. در ادبیات فارسی کلاه دوشاخ، نماد عزت و اقتدار است. نماد نیروهای فوق‌طبیعی، الوهیت و نیروی جان یا اصل حیاتی است که از سر برمی‌خیزد. از این رو شاخ‌های روی سر کلاهخود یا سرپوش نیرویی مضاعف می‌بخشند. مغفر دیوسر رستم در تلفیق با ببر بیان، ساختاری از یک جامه توتمیک را تشکیل می‌دهد که سابقه‌ای دیرینه در میان اقوام کهن دارد. اگر نقش توتمیک کلاه دیوسر را بپذیریم، در این صورت رزم‌جامه توتمیک رستم نه تنها جسم او را مصون می‌دارد، بلکه حافظ و حامی روح او نیز هست و شاید از همین روست که فردوسی، رزم‌جامه رستم را مصون از آب

و آتش می‌داند.

کلاهخود رستم در روایات شاهنامه: در بررسی فرم و خصوصیات ظاهری رستم نیز بر اساس توصیفات فردوسی سه نوع مؤلفه وجود دارد: ببر بیان، ریش دوشاخ و کلاهخود. فردوسی در شاهنامه برای رستم کلاهخودی عادی را توصیف می‌کند که مشخصه ظاهری خاصی در آن مشاهده نمی‌شود، حتی در تمام طول زندگی رستم که در نبردهای زیادی شرکت می‌کند، این کلاه خود تغییر نمی‌کند:

بدو گفت مردی چو دیو سیاه پلنگینه جوشن از آهن کلاه

(فردوسی، ۱۳۸۰: ۶۸)

یکی مغفری خسروی بر سرش خوی آلوده ببر بیان در برش

(همان: ۶۹)

زمین بنده و رخس گاه من است نگین گرز و مغفر کلاه من است

مرا تخت زین باشد و تاج و ترگ قبا جوشن و دل نهاده به مرگ

(همان، ۸۴)

ابا جوشن و ترگ و ببر بیان به زیر اندرون ژنده پیلی ژیان

(همان، ۱۷۰)

۳. مصورسازی کلاهخود رستم در شاهنامه طهماسبی

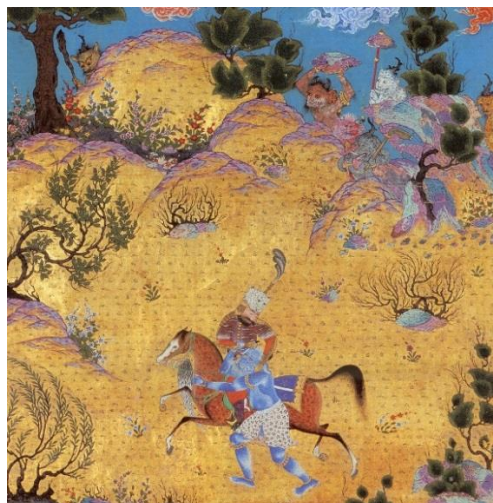
شاهنامه طهماسبی یا شاهنامه هوتون^۷ دارای هزار و دویست صفحه و ۲۵۸ نگاره از ارزشمندترین شاهنامه‌های خطی به شمار می‌رود که یکی از زیباترین آلبوم‌های تصویری جهان را در خود جای داده است. نگاره‌های این اثر ارزشمند با توجه به سرگذشت پرفراز و نشیب آن اکنون در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی سراسر جهان پراکنده‌اند. ۷۸ صفحه از این شاهنامه در موزه «متروپولیتن» موجود است و ۱۱۸ مجلس در سال ۱۳۷۲ ه.ش. توسط دولت ایران با تابلوی زن ۳ اثر ویلهم دکونینگ معاوضه گردید و به ایران آورده شد (احمدی‌نیا، ۱۳۹۳: ۷). از میان ۱۷۲ نگاره که در دسترس هستند، تنها ۹۲ نگاره به موضوع رزم، نبرد و شکار اختصاص یافته و ۲۳ نگاره به شخصیت رستم مربوط می‌شود. از مجموع نگاره‌های مورد بررسی، در ۲۱ نگاره رستم با انواع کلاهخود - معمولی، پوست پلنگینه، سر دیو - ترسیم شده است (تصاویر ۱ تا ۲۱).

نام نگاره	نوع کلاهخود	شماره تصویر
۱ کشتن زن جادوگر توسط رستم	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱
۲ رستم در نگاره نبرد ارژنگ دیو و رستم	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۲
۳ رستم و دیو سپید	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۳

۴	نبرد رستم با کهار کشانی	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۴
۵	صحبت کیکاووس و رستم در مورد سهراب	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۵
۶	نبرد رستم و سهراب	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۶
۷	نبرد اول سهراب و رستم	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۷
۸	کشتن سهراب به دست رستم	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۸
۹	رفتن رستم نزد کیکاووس	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۹
۱۰	اسیرکردن سرخه توسط فرامرز	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۰
۱۱	رفتن رستم و سیاوش به دروازه بلخ	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۱
۱۲	فرستادن هدایا از طرف افراسیاب	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۲
۱۳	سوگ سیاوش	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۳
۱۴	دیدار رستم با گودرزیان	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۴
۱۵	نبرد رستم و کاموس	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۵
۱۶	نبرد رستم و چنگش	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۶
۱۷	ادامه جنگ ایرانیان و تورانیان در داستان خاقان چین	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۷
۱۸	انتخاب رخس برای رستم	کلاهخود معمولی	تصویر ۱۸
۱۹	رستم و اسفندیار	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۱۹
۲۰	کین‌خواهی سیاوش	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۲۰
۲۱	نبرد رستم و خاقان چین	پلنگینه و سر دیو	تصویر ۲۱

تصویر ۱- کلاهخود رستم در نگاره کشتن زن جادوگر توسط رستم (ولش، ۱۳۹۱: ۱۲۰)

تصویر ۲- کلاهخود رستم در نگاره نبرد ارژنگ دیو و رستم (بنیاد فرهنگی شرق)

تصویر ۳- کلاهخود رستم در نگاره رستم و دیو سپید (ولش، ۱۳۹۱: ۷۸)

تصویر ۴- کلاهخود رستم در نگاره نبرد رستم با کهار کشانی (بنیاد فرهنگی شرق)

تصویر ۵- کلاهخود رستم در نگاره صحبت کیکاووس و رستم در مورد سهراب (ولش، ۱۳۹۱: ۱۴۶)

تصویر ۶- کلاهخود رستم در نگاره نبرد رستم و سهراب (همان: ۱۵۱)

تصویر ۷- کلاهخود رستم در نگاره نبرد اول سهراب و رستم (همان: ۱۵۳)

تصویر ۸- کلاهخود رستم در نگاره کشتن سهراب به دست رستم (همان: ۱۵۵)

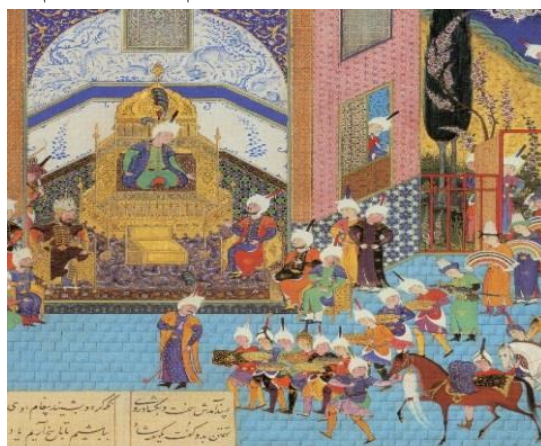
تصویر ۹- کلاهخود رستم در نگاره رفتن رستم نزد کیکاووس (همان: ۲۰۲)

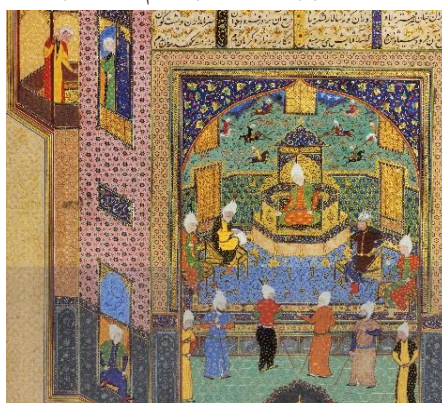
تصویر ۱۰- کلاهخود رستم در نگاره اسیر کردن سرخه توسط فرامرز (همان: ۲۰۴)

تصویر ۱۱- کلاهخود رستم در نگاره رفتن رستم و سیاوش به دروازه بلخ (همان: ۱۶۸)

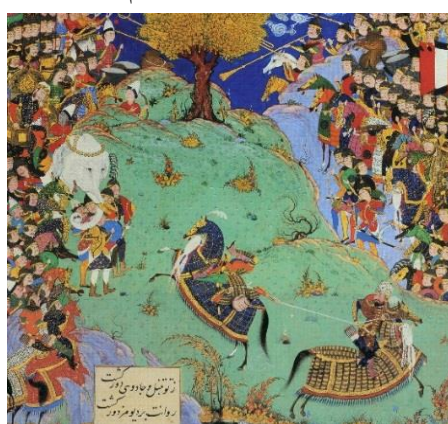
تصویر ۱۲- کلاهخود رستم در نگاره فرستادن هدایا از طرف افراسیاب (همان: ۱۷۱)

تصویر ۱۳- کلاهخود رستم در نگاره سوگ سیاوش (ولش، ۱۳۹۱: ۱۴۵)

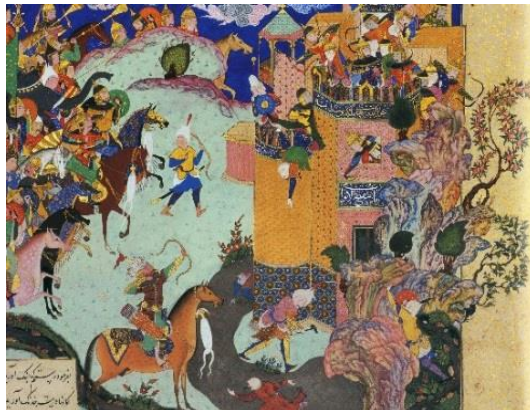
تصویر ۱۴- کلاهخود رستم در نگاره دیدار رستم با گودرزبان (همان، ۱۳۹۱: ۸۹)

تصویر ۱۵- کلاهخود رستم در نگاره نبرد رستم و کاموس (همان، ۱۳۹۱: ۱۱۶)

تصویر ۱۶- کلاهخود رستم در نگاره نبرد رستم و چنگش (همان، ۱۳۹۱: ۹۶)

تصویر ۱۷- کلاهخود رستم در نگاره ادامه جنگ ایرانیان و تورانیان در داستان خاقان چین (همان، ۱۳۹۱: ۱۵۷)

تصویر ۱۸- کلاهخود رستم در نگاره انتخاب رخس برای رستم (همان، ۱۳۹۱: ۱۸۰)

تصویر ۱۹- کلاهخود رستم در نگاره رستم و اسفندیار (همان، ۱۳۹۱: ۱۸۰)

تصویر ۲۰- کلاهخود رستم در نگاره کین-خواهی سیاوش (URL1)

تصویر ۲۱- کلاهخود رستم در نگاره نبرد رستم و خاقان چین (URL1)

معیارهایی که در بررسی کلاهخودهای رستم مدنظر است به ترتیب شامل ارتباط مضمونی و کیفیت عناصر بصری (فرم، نقش مایه، رنگ و اجرا) می شود. منظور از مضمون، ابیات و نکات ادبی است که فردوسی در توصیف کلاهخود رستم شرح می دهد که در قیاس با تصاویر ارزیابی خواهد شد. نوع فرم و روش های مختلف تجسم فضا نتیجه تفاوت در بینش نگارگر است. در اینجا مفهوم مشترک و نوع خلاقیت نگاه نگارگر در کلاهخودها و استفاده بهینه هنرمند از اشکال و فرم ها مدنظر است. منظور از نقش مایه، تصاویر یا نمادهایی است که با هدف زینت بخشیدن به کلاهخود به کار رفته است. همچنین رنگ و کیفیت اجرا نیز از مهم ترین عناصری هستند که در توصیف چگونگی بازنمایی کلاهخودها مورد توجه قرار می گیرند.

۱-۳. تحلیل کیفیت تصویرسازی کلاهخودهای رستم در شاهنامه طهماسبی

طبق بررسی های انجام شده در شاهنامه طهماسبی تبعیت بسیار کمی از روایت شاهنامه در نگاره ها به چشم می خورد. سیر تاریخی و روند رو به رشد نگارگری نشان از این دارد که از قرن ۹ ه.ق. به بعد،

تصویرسازی کلاهخود رستم تغییر کرده و تخیل نگارگر در ترسیم نقش اهمیت بیشتری داشته است. پراکندگی انواع کلاهخود رستم در سه شیوه بازنمایی: معمولی در ۱ نگاره، پلنگ گونه و سر دیو سپید در ۱۹ نگاره شاهنامه طهماسبی دیده می شود.

تحلیل مضمونی: در عصر شکوفایی کتاب آرایبی ایرانی و در شاهنامه طهماسبی، نگارگران برای مصور کردن رستم به تخیل خود رجوع کرده و الزاماً با نگاشته های فردوسی هم سو نبوده اند. در این نگاره ها هنرمند بیشتر به جزئیات پرداخته و بر ایجاد اشکال و فرم هایی که بر تخیل نقال ها و روایات شفاهی استوار بوده، تلاش کرده اند. از آن جمله می توان به نگاره های کشتن دیو سپید (تصویر ۳) اشاره کرد که طراحی و نقاشی کلاهخود رستم برگرفته از حکایات و نقالی های مرسوم آن زمان ترسیم شده اند. چرا که با توجه به این که در این نگاره رستم در حال کشتن دیو سپید است، کلاهخود روی سر وی نشان از پلنگینه و سر دیو دارد و همین گویای استفاده از تخیل و شنیده های نگارگر است. به همین روی، کلاهخود رستم را بر حسب جایگاه او، اغلب کلاهی از سر دیو سپید هم تصویر کرده اند. به بیان دیگر، در این دوره، تصویرسازی کلاهخود رستم با مضمون شاهنامه هم سو نیست و شیوه بازنمایی، در همه نگاره ها از یک الگوی تصویری ثابت تبعیت نمی کند. در برخی نگاره ها همچون تصویر کشتن سهراب (تصویر ۸)، کلاهخودی بیشتر نمایانگر پوست پلنگ دیده می شود که با پلنگینه پوش (بیر بیان) رستم تناسب دارد.

تحلیل فرمی: در فرم کلی کلاهخود در شاهنامه طهماسبی تلاش نگارگر بر برتر نشان دادن رستم نسبت به دیگر شخصیت ها مشهود است و به همین منظور، فرم کلاهخود پهلوان در قالب سر پلنگ مصور شده است. در نگاره های کین خواهی سیاوش، رستم با خودی از پوست سر پلنگ به همراه بیر بیان بر تن مصور شده است. با این تفاوت که در نگاره های انتخاب رخس برای رستم (تصویر ۱۸)، رستم نوجوان با کلاهخودی ساده همراه با آرایه های زمان خود دیده می شود، در حالی که در بقیه نگاره ها مانند (تصاویر ۵، ۶ و ۷) رستم در میان سالی به بعد با کلاهخودی از پلنگینه یا سر دیو رؤیت می شود (تصویر ۲۲).

تصویر ۲۲- تنوع فرمی در کلاهخودهای رستم

تحلیل نوع نقش مایه: در ترسیم نقوش تزئینی کلاهخود رستم در نگاره انتخاب رخس برای رستم (تصویر ۱۸) ظاهر متفاوتی مصور شده است. در این نمونه‌ها، جزئیات تزئینی بسیاری به کلاهخود اضافه شده که در روایت وجود ندارد. در واقع نگارگران این شاهنامه بیشتر از تخیل خود برای ترسیم نقوش کلاهخود رستم بهره برده‌اند چرا که این نقش مایه‌ها هیچ ارتباطی با مضمون و روایت متنی شاهنامه ندارند (تصویر ۲۳).

تصویر ۲۳- تنوع نوع نقش مایه در کلاهخودهای رستم

تحلیل کیفیت رنگ: نگارگران شاهنامه طهماسبی در کاربرد رنگ در ترسیم کلاهخودهای رستم، با توجه به نوع کلاهخود این شخصیت، از رنگ‌های متفاوتی استفاده کرده‌اند، اما در قیاس با آن، کلاهخود دیگر پهلوان، به رنگ سبز یشمی، قهوه‌ای است، کلاهخود رستم از آنجایی که بیشتر برگرفته از سر دیو و پلنگینه است بیشتر از رنگ سفید و گاهی رنگ محوی از اخراپی رنگ آمیزی دارند. در مجموع، تنوع رنگ در کلاهخود رستم شامل رنگ‌های سفید، اخراپی، سیاه و به صورت نامحسوسی قهوه‌ای است (تصویر ۲۴). نکته مهم در رنگ آمیزی نگاره‌ها استفاده از چرخش رنگ در کلاهخود و دیگر الحاقات مانند (گرز و دستبند، زین و...) رستم است.

تصویر ۲۴- تنوع رنگی در کلاهخودهای رستم

تحلیل کیفیت اجرا: در اجرای کلاهخودهای رستم در شاهنامه طهماسبی، نگارگران رویکرد اغراق آمیز

را پیش گرفته و تلاش خود را بر نمایش دنیای خیالی و تزئینی به نمایش گذاشته‌اند. کاربرد سر پلنگینه، اضافه کردن پر و دیگر الحاقات، دقت در نمایش جزئیات و پرداخت‌های ظریف از جمله کوشش‌های نگارگر شاهنامه طهماسبی در نمایش قدرت و اعتبار شخصیت رستم در شاخص‌ترین جنگ‌افزار او، یعنی کلاهخود بوده است. با بررسی نگاره‌های موجود در این پژوهش، کیفیت اجرایی تصاویر توسط نگارگر به خصوص در ارائه جزئیات بی‌نظیر بوده است. در برخی نگاره‌ها به وضوح می‌شود تفاوت کیفیت اجرای نگارگران مختلف در این شاهنامه را مشاهده کرد. به عنوان مثال در نگاره نبرد رستم و چنگش و نگاره ادامه جنگ ایرانیان و تورانیان در داستان خاقان چین، نگارگر کاملاً همانند کلاهخود رستم را به تصویر کشیده است و تنها در الحاقات متفاوت هستند (تصویر ۲۵).

تصویر ۲۵- کیفیت اجرا در کلاهخود رستم

در مقابل با مشاهده نگاره کشتن زن جادوگر به دست رستم (تصویر ۱)، کیفیت اجرای دیگری مشاهده می‌شود. جزئیات در این کلاهخود رستم در این تصویر به خوبی مشهود است و دقت و ظرافت نگارگر را بیان می‌کند (تصویر ۲۶). قطعاً تعدد نگارگران در نگاره‌ها به خوبی قابل رؤیت است.

تصویر ۲۶- کیفیت اجرا در کلاهخود رستم

نتیجه گیری

در این پژوهش با تکیه بر نگاره‌های موجود از شاهنامه طهماسی به عنوان نماینده دوران شکوفایی کتاب‌آرایی ایران، این فرضیه که نگارگران به سنت‌های تصویرسازی شاهنامه پایبند بوده‌اند، اثبات می‌گردد. واضح است که نگارگران در شیوه تصویرگری کلاهخود رستم از الگوهای یکسانی تبعیت کرده‌اند که منطبق بر سنت‌های تصویری نقاشی بوده است. به همین جهت زیرساخت تصویری آن‌ها مشابه است، اما در ظاهر امر تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد که منطبق بر ویژگی‌های بارز هر نگارگر و زمان خلق نگاره بوده است. مشخص‌ترین جلوه‌های بصری که همواره برای معرفی شخصیت رستم به آن‌ها پرداخته شده، کلاهخودی ترکیبی از سر دیو و پوست پلنگ است که رستم روی زره و جوشن می‌پوشیده و با الحاقاتی همچون پره‌های بلند سفید و گاه رنگین، پرچم و ریشه‌های تزئینی آرایش می‌شده است. تصاویر شاهنامه طهماسی جز در یک مورد که رستم را با کلاهخودی معمولی ترسیم کرده، در مابقی نگاره‌ها، او را در هیبتی پهلوان‌گونه و متمایز از دیگر شخصیت‌های شاهنامه نمایش داده است. با وجود تبعیت هنرمند از سنت تصویرسازی شاهنامه، همگامی متن و تصویر کمتر به چشم می‌خورد و تکیه هنرمند بر خیالی‌نگاری مشهود است.

آنچه مسلم است، پهلوانان و بزرگان ایرانی سعی داشتند از طریق ممزوج شدن با توتم و استفاده از ابزارهای جنگی با نماد حیوان، قدرت و تقدس آن را در خود جلب کنند و این نکته را نگارگران بدون توجه به متن روایت به تصویر کشیده‌اند. برخی محققان این شیوه تصویرگری را نشان سهو و بی‌دقتی نگارگر می‌دانند،

اما اگر مغفر دیوسر را رزم‌جامهٔ توتمیک وی بدانیم و نه کلاهی برساخته از کاسهٔ سر دیو سپید، ترسیم آن به دور از اشکال و نشان از پابندی نگارگر به سنت‌های تصویری و رمزگان‌های اساطیری است و منابع تصویری آن را نماد قدرت پهلوانان مصور می‌کنند. همچنین به او هویتی والا عطا کرده و جایگاه او را تا مرتبهٔ ابرپهلوانان و خدایان ترفیع می‌بخشد. به بیان دیگر، شمایل‌نگاری رستم در نگاره‌های شاهنامهٔ طهماسبی، به‌ویژه در نمایش کلاهخود این شخصیت، به او جایگاهی شاخص و منفرد در سنت حماسه‌نگاری بخشیده است. نگارگران این نسخهٔ فاخر علاوه بر ژرفای شاهنامه و پشتوانه‌های اساطیری، تاریخی و فرهنگی، از تخیل و تصورات خود نیز شخصیت رستم را شمایل‌پردازی کرده و از او تصویر پهلوانی را خلق کرده‌اند که رزم‌جامه‌اش، همان کلاه فاخری است که ابرپهلوانان، بزرگان، شاهان و خدایان بر سر می‌گذارند. رستمی که نگاره‌های شاهنامه به ما می‌نمایاند، تنها پهلوانی تنومند و عظیم‌الجثه نیست، بلکه درک بصری نگارگران، چهرهٔ قهرمانی را نمادینه می‌کند که با کهن‌الگوها و اساطیر در پیوند است.

یادداشت‌ها

1. Metropolitan Museum of Art, New York
2. Metropolitan Museum of Art, New York
3. Astuart Cary Welch
4. The British Library, UK
5. Aga Khan Museum, Canada
6. Museum of Islamic Art, Doha, Qatar
7. Arthur A. Houghton, Jr

این اثر نفیس در سال ۱۹۵۹ م. توسط آرتور هاتن، از نوادگان بارون روتشیلد، خریداری شد و در محافل اروپایی به این نام شناخته شد. در واقع به دلیل مالکیت و شهرت آرتور هاتن، این نام بر این نسخه از شاهنامه اطلاق گردید.

کتاب‌نامه

- آژند، یعقوب. (۱۳۸۹). نگارگری ایران (پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری ایران). تهران: سمت.
- آژند، یعقوب. (۱۳۸۴). مکتب نگارگری تبریز و قزوین - مشهد. تهران: فرهنگستان هنر.
- ابراهیمی ناغانی، حسین. (۱۳۸۸). «مطالعه تطبیقی شکل انسان در نگارگری مکتب هرات و نقاشی قاجار». جلوه هنر. دوره جدید. شماره ۱. ۱۳-۲۸.
- احمدی نیا، محمدجواد. (۱۳۹۳). «نگاره‌های شاهنامه طهماسبی: از هاروارد تا فرهنگستان هنر». کتاب ماه هنر. شماره ۱ و ۲. ۳۷-۵۴.
- پاکباز، روین. (۱۳۸۲). نقاشی ایران از دیرباز تا امروز. تهران: سینا نگار.
- حسین‌زاده بندقی‌ری، مجید. (۱۳۸۹). «آیین‌ها و ابزارهای جنگ در شاهنامه فردوسی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه اهواز. دانشکده هنر شوستر. گروه پژوهش هنر.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۹). یادداشت‌های شاهنامه. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- رجبی، محمدعلی؛ اسماعیلی، علیرضا؛ آقایی، احسان و اثباتی، محمد حسن. (۱۳۹۲). شاهنامه شاه طهماسبی. تهران: مؤسسه تألیف و نشر آثار هنری متن.
- زارعی، محمد ابراهیم و دولتی، مریم. (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی پوشاک رزم بر اساس مطالعه نگاره‌های نسخ خطی در مکاتب هرات و تبریز». نشریه نگره. شماره ۴۴. ۷۰-۸۳.
- زمانی، نفیسه و فرخ‌فر، فرزانه. (۱۳۹۹). «توصیف و بررسی پوشاک رستم در شاهنامه دستنویس ۹۵۳ ه.ق

- پاریس». پژوهش‌نامه ادب حماسی. شماره اول. پیاپی ۲۹. ۱۵۷-۱۷۹.
- شریفی حشمت آباد، بهروز. (۱۳۹۴). بررسی نگاره‌های رستم از منظر شمایل نگاری از دوره ایلخانی تا کنون. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر تهران. دانشکده هنرهای تجسمی.
- غیبی، مهرآسا. (۱۳۸۴). هشت هزار سال تاریخ اقوام ایرانی. تهران: هیرمند.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). شاهنامه فردوسی. چاپ اول. تهران: اندیشه عالم.
- ماهوان، فاطمه. (۱۳۹۶). «نمادشناسی مغفر دیوسر و دوشاخ رستم». اولین کنفرانس ملی نمادشناسی در هنر ایران با محوریت هنرهای بومی. دانشگاه بجنورد.
- Welch, Astuart Cary (1972), *A King Book of Kings; the Shah-Nameh of Shah Tahmasp*, Published by Thames & Hudson, London.
- URL 1: <https://www.metmuseum.org> [access date: 2025.02.12]
- URL 2: <https://www.golestanpalace.ir> [access date: 2025.02.12]
- URL 3: <https://iranmuseums.mcth.ir/reza-abbasi-museum> [access date: 2025.02.12]
- URL 4: <https://www.bl.uk/> [access date: 2025.06.20]
- URL 5: <https://agakhanmuseum.org> [access date: 2025.06.20]
- URL 6: <https://mia.org.qa/> [access date: 2025.06.20]